REVIEW

RODINA V PROCESECH TRANSFORMACE SPOLEČNOSTI

Family in processes of transformation of society

Blahoslav Kraus

Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta, katedra sociální patologie a sociologie

Summary

The study deals with the development and transformation of the family from the second half of 20th century till present and analyses the influence of transformation processes in a society. In the first part the author mentions the development trends and changes in the family during the second half of 20th century in Europe and confronts them with the situation in the Czech Republic. In a certain way the development of the family in the Czech Republic delayed copies the development trends coming from northern countries, however, with some dissimilarities in some ways. These changes happened in a considerably unstable environment, thereby natural processes in the process of reproduction were distorted. In the second part the author characterizes the family of the new century and mentions the demographic signs, processes of democratization of family life, disintegration, isolation, social-economic situation in families, lifestyle and movements toward functions. In all the cases there are evident movements toward another form and style of life in contemporary families with all the negative consequences for their members, first of all for children. It turns out that the post – modern society – typical with its individualization, rationalization, continuous rising needs is not good for a family life and family relations. The third part characterizes a family as a microsystem in terms of a social-ecological model of the development of human capital. Further problems with the conception of the family as a social institution today, problems with determination of the term a family are described and in connection with innovative manners coexistence and the life of “the singles” the author thinks about future of the family. The family seems to be a hard replaceable institution for the adults and above all an optimal environment for healthy development of children, however in a modified form and considering all the problems. Unfortunately, we do not do much for stabilization of its position.

Key words: family – society – transformation – development trend – quality of life

Souhrn

Studie pojednává o vývoji a proměnách rodiny od 2. poloviny 20. století až do současnosti a analyzuje, jaký vliv měly transformačními procesy ve společnosti. V první části autor přibližuje vývojové trendy a změny, ke kterým došlo v rodině v průběhu 2. poloviny 20. století v Evropě a srovnává je se situací v České republice. V jistém smyslu vývoj rodiny v ČR kopíruje se zpožděním vývojové trendy přicházející ze severovýchodních zemí, v určitých směrech však zaznamenává jisté odlišnosti. Tyto změny probíhaly ve značně nestabilizovaném prostředí, a tím byly narušeny přirozené pochody v reprodukčním procesu. Ve druhé části autor charakterizuje rodinu nového století a zmiňuje znaky demografické, procesy demokratizace

---

Submitted: 2013-05-22 • Accepted: 2013-09-05 • Published online: 2013-12-20

KONTAKT: XV/4: 422–430 • ISSN 1212-4117 (Print) • ISSN 1804-7122 (Online)

---

rodinného života, dezintegrace, izolovanosti, sociálně-ekonomickou situaci v rodinách, životní styl a posuny ve funkcích. Ve všech případech jsou zřejmé posuny směřující k jiné podobě a jinému uspořádání života v současných rodinách se všemi negativními důsledky pro její členy, především pro děti. Ukazuje se, že postmoderní společnost typická svou individualizací, racionalizací, neustálým nárůstem požadavků životu rodiny a rodinným vztahům nesvědčí. Ve třetí části je charakterizována rodina jako mikrosystém v rámci sociálně-ekologického modelu rozvoje lidského kapitálu. Dále pak jsou popisovány problémy s pojetím rodiny jako sociální instituce v současnosti, problémy s vymezením pojmu rodina a v souvislosti s netradičními způsoby soužití a životem „singles“ se autor zamýšlí nad budoucností rodiny. Zdá se, že navzdory všem problémům rodina, byť ve všelijak pozměněné podobě, zůstává těžko nahraditelnou institucí pro dospělé a především optimálním prostředím pro zdravý rozvoj dítěte. Škoda, že pro upevnění jejího postavení bohužel mnoho nečiníme.

Klíčová slova: rodina – společnost – transformace – vývojový trend – kvalita života

*Životní úroveň a prosperita v současném světě
závisí primárně na „lidském kapitálu“ a ten se
vytváří, buduje a vzrůstá především ve spokojených,
dobře fungujících rodinách.
G. S. Becker*

ÚVOD

Rodina je obecně považována za nejdůležitější společenskou skupinu, která je základním článkem sociální struktury. Vždy byla základní společenskou institucí zachovávající reprodukci společnosti a kontinuitu kulturního vývoje. Rodina je nejmenším dobrovolným společenstvím, jež odpovídá lidské přirozenosti. Byla a je prvním a základním socializačním a výchovným činitelem, důležitou ekonomickou jednotkou. Procházela v historii různými proměnami a etapami svého vývoje. Za posledních padesát let však tyto proměny byly dramatické.

Pohled na vývoj rodiny ve druhé polovině 20. století

Zajímavý pohled na poválečný vývoj evropských rodin přináší Evelyne Sullerotová, když hovoří o třech dějstvích, jimiž prošla. Dalo se předpokládat, že vzniknou rozdíly mezi zeměmi, které rozdělila „železná opona“, a že rozdíly, které zde existovaly, se ještě prohloubí. Došlo však k naprostému opaku. Na konci čtyřicátých let se ve Švédsku objevuje nový „model“ rodiny, který se pak šíří po celé Evropě. Evropské rodiny prožívají téměř jednotné vzkříšení, které je navzájem sblížuje [1]. Objevují se dva základní trendy. Zvyšují se výrazně počty sňatků a věk mladých lidí vstupujících do manželství se zřetelně snižuje. Nejsou zde výraznější rozdíly mezi městem a venkovem.

Manželství se stává referenční hodnotou, posvátnou hodnotou oživující Evropy. Současně se zvyšují požadavky manželů. Musí si rozumět jak v citové, sexuální a intelektuální oblasti, tak v oblasti financí, výchově dětí a práci v domácnosti. Postupně se přece jenom začínají objevovat jisté rozdíly v zaměstnanosti žen, která je ve „východních zemích“ vyšší. Zatímco na jedné straně se objevují obavy ze zásahů státu do života rodin, aby mohl lépe ovládat jedince a zabránit přenosu rodinných hodnot, na druhé straně bědují nad nedostatečnou pomocí státu, jehož příspěvky nestačí kompenzovat náklady na výchovu dětí a chod domácnosti [1].

Česká rodina je poznamenána postupující sekularizací společnosti, postupným uvolňováním rozvodovosti. V období protektorátu lze zaznamenat vzestup porodnosti v důsledku vynucených těhotenství, kterými se dalo zabránit nucenému odchodu do Říše. Po r. 1950 výrazně narůstá ekonomická aktivita žen a objevují se v té souvislosti i názory, že by společnost měla zabezpečit kvalifikovanou péči o děti v kolektivních zařízeních, a to už od předškolního věku. Tím by se i výchova mohla v širší míře realizovat v potřebném ideologickém duchu bez vlivu rodiny. To perspektivně signalizovalo zánik klasické rodiny. Naštěstí zůstalo jenom při pokusech. Přispěly k tomu i v té době významné studie Z. Matějčka a J. Langmeiera o psychické depri-
vací v dětství [2].

Další vývoj české rodiny charakterizuje tzv. extenzivní populační režim, vyznačující se poměrně vysokou sňatečností, relativně vysokou plodností, ale také vysokou úmrtností. Svým demografickým vývojem se začala řadit spíše k východoevropským zemím.

V polovině šedesátých let – opět ze Švédska – vychází další odlišný „model“, který následuje západní a později i jižní Evropa. Stále stoupá životní úroveň, existuje plná zaměstnanost, nicméně od poloviny šedesátých let průzkumy veřejného mínění začínají zaznamenávat narůstající pesimismus v pohledech na budoucnost a nikdo se nedozví proč [1]. To se začíná odrážet ve vývoji rodiny v první řadě v poklesu porodnosti postupně ve všech západních zemích.

V Československu však zavedení finančních pobídek pro mladé rodiny s více dětmi přináší v tomto směru obrat. Vzhledem k politické a ekonomické situaci byla rodina vnímána jako hlavní oblast seberealizace. Současně postupující proces emancipace, sňatky uzavírané v nízkém věku (ženy v průměru 21–22 let, muži o 2–3 roky starší), poměrně liberální rozvodová legislativa, nedostatečná sexuální osvěta a již zmíněná sekularizace společnosti – to vše vedlo k nárůstu rozvodovosti.

Kolem roku 1968 se i v západních zemích objevuje nespokojenost s kapitalistickým zřízením, nastupující konzumní společností a revoltou mladých lidí proti tomuto stavu je odmítání autorit a institucí minulosti, které tyto znaky ztělesňovaly, mezi nimi i rodiny. V Dánsku, Belgii, Nizozemsku, ale i v jiných zemích se objevují komuny mladých lidí, kde je všechno včetně dětí společné. Někteří sociologové v této spojitosti předpovídají zánik tradiční rodiny.

V dalších letech pozici a význam rodiny zeslabuje snaha sociálně orientovaných společností přejímat alespoň zčásti některé tradiční funkce rodiny a zabezpečovat občany pro případ nemoci, stáří, nezaměstnanosti a více vstupovat i do procesu výchovy. Hlavní příčinu těchto změn vidí Sullerotová [1, p. 40] v hluboké změně hodnot a společenské morálky. Základní buňkou společnosti podle ní už není rodina, ale jednotlivec, a vzhledem k výrazné emancipaci lze dodat – bez ohledu na pohlaví. Důsledkem pak v následujících letech je výrazný pokles sňatečnosti i porodnosti a nárůst rozvodovosti. Švédové jsou od konce sedmdesátých let hrdi na to,

že se od nich celý svět učí modernosti a tvrdí, že možnost „Sambo“, tedy partnerské spolužití umožní „šťastnější manželství“ a sníží počet rozvodů [1, p. 47].

Další vývoj ovšem ukázal, že pravý opak je pravdou. Volná soužití vedou k častějšímu rozpadu než manželství, tím výrazně narůstá počet dětí, které se rodí mimo manželství, přibývá žen-samoživitelek. Podle U. Becka základní charakteristikou a současně problémem rodiny začala být kolize mezi láskou, rodinou a osobní svobodou. Současnou společnost nazývá „rizikovou“ a tvrdí, že stávající model tržní modernity předpokládá společnost bez rodiny a dětí. Jedinec potřebuje být volný, nezávislý, aby mohl vyhovět všem požadavkům. Moderní společnost je společností jedinců, a nikoliv rodin, a proto tvrzení, že rodina je základní buňka společnosti, přestává být validní [3]. Rostoucí počet mladých lidí vnímá rodinu jako omezování osobní svobody.

Tato situace pokračuje i v novém tisíciletí. Opět ve Švédsku však dochází ke změnám, které jakoby signalizují jisté „vzkříšení rodiny“. Nezezdané páry začaly ve zvýšené míře uzavírat sňatky, počet rozvodů se snižuje, vzrůstá počet narozených dětí (průměrný počet dětí na ženu zde přesahuje index 2,1). Narůstá důvěra v rodinu, v ceně stoupá věrnost, definitivně doznělo klima sexuální revoluce [1]. Zda to je trend, který se rozšíří a bude znamenat návrat k rodinnému životu, jak ho známe z let minulých, zůstává otázkou.

Tento trend se ovšem netýká naší republiky. V každém případě v současné společnosti máme co do činění s pozdně moderní rodinou. Na rozdíl od západních zemí však probíhaly změny v rodinné oblasti od konce osmdesátých let ve výrazně nestabilizovaném prostředí. Řada skutečností spojených s výsledky transformací národního hospodářství, s institucionálními změnami atd. vyvolává oprávněné pochyby o přirozenosti změn v reprodukčním procesu a rodinném chování české populace zejména mladé generace a vytváří prostor pro diskusi, zda neexistují nebo nebyly zanedbány určité možnosti, jak dané procesy ovlivnit ve prospěch dlouhodobých perspektiv demografického vývoje a racionálního usměrňování rozvoje lidského kapitálu naší společnosti [4].

Lze diskutovat o tom, zda se rodina dostala do krize, ale v každém případě v průběhu posledních dvaceti let zaznamenala v kontextu transformace celé společnosti takové proměny, jaké nezaznamenala za celá desetiletí předtím.

Současná rodina a její situace

Zmíněný trend ve vývoji rodin v západních zemích od šedesátých let provázaný poklesem počtu manželství, nárůstem nesezdaných soužití, vysokou rozvodovostí, růstem zastoupení „singles“ dopadl na českou rodinu se značným zpožděním, ale najednou a kumulovaně [2]. Proměny rodiny jsou výrazně determinovány celkovými proměnami společnosti. Základními znaky jsou rychlé životní tempo, neustále se zvyšující nároky na život především na jeho profesní dráze, závratné proměny v komunikačních technologiích, celková medializace našeho života, postupující diferenciaci společnosti a s ní související exkluze části společnosti, proměny v hodnotové orientaci, nárůst sociálních deviací. Bylo by naivní se domnívat, že rodina v takovém dynamickém systému zůstane bez dopadů a reakcí. Svým způsobem se adaptuje, ale také určité společenské změny sama iniciuje [5].

Demografická situace

Mezi nové rysy demografického vývoje patří přirozený úbytek obyvatel a zrychlující se proces stárnutí populace. Další výrazný posun zaznamenáváme ve věku uzavírání sňatků. U mužů se hranice posunula z věku 24 na 29 a u žen z 21 na 27. Došlo k výraznému poklesu porodnosti. Jestliže ještě na počátku devadesátých let se koeficient pohyboval kolem 1,9, v posledních letech činí okolo 1,3. Mají na to vliv ekonomické problémy, nezaměstnanost, bytová situace. Dnešní trend je takový, že dítě v rodině je vnímáno velmi často jako bariéra v profesním růstu, překážka ve vlastní seberealizaci, a to oběma rodiči. Statistické údaje říkají, že páry, kde jsou oba rodiče zaměstnaní, mají méně než dvě děti, zatímco u párů při jednom zaměstnaném rodiči je to 2,5 dítěte. Dítě je vnímáno ale také často jako určitý přepych, a to z důvodů nejen ekonomických. Výsledky výzkumu J. Macháčkové zřetelně ukazují, že v souvislosti s příchodem dítěte dochází ke změně sociální i ekonomické situace rodiny, rodiče předpokládají obtížnější návrat do zaměstnání a celkově se příchod dítěte

stává pro řadu rodin problémem. Autorka konstatuje, že okolnosti vznikající při založení rodiny nejsou nijak zvláště příznivé a českého státu jako by se tento neuspokojivý stav vůbec netýkal [6]. Není divu, že se výrazně zvyšuje podíl těch manželství, která uvažují pouze o jednom dítěti, a někteří mladí lidé neplánují ve svém životě dítě vůbec.

Markantní je další posun v charakteru rodiny. Tím, že výrazně ubývá legitimně založených rodin, sílí trend partnerského soužití bez uzavření sňatků. Ještě v šedesátých letech se 95 % dětí rodilo v manželství. Dnes naopak dětí narozených mimo manželství je již přes 40 %. Rozvod či rozpad soužití je do života dnešní mladé generace běžně zakomponován jako „pojistka“ případného neúspěchu. Také názor, že dítě nemusí vyrůstat v úplné rodině, se stává čím dál běžnějším. Při tomto v řadě zemí již déletrvajícím trendu zesilují snahy o přijímání právních úprav nesezdaného soužití, tedy o jeho formalizaci vedle právní úpravy manželství. Jedná se nejen o skandinávské země, ale též o právní úpravy francouzské či nizozemské.

To je ovšem vážný problém z hlediska rozvoje osobnosti dítěte, protože tím bývá narušen celý výchovný proces. Nepřítomnost otce vinou rozvodu nebo kvůli tomu, že s matkou dítěte nikdy nezačal žít, je výrazným rizikovým faktorem především pro chlapce, kteří postrádají (při výrazné feminizaci našeho školství) jakékoliv vzory mužského jednání. Absence modelu tohoto jednání však poznamenává i rozvoj osobnosti dívek, obtížně si vytvářejících model svého budoucího partnera. V obou případech platí, že „rodina je prvním a dosti závazným modelem společnosti, s jakým se dítě setkává“ [7, s. 8] a tento model pak dítěti v případě osamocnění matek či otců citelně chybí.

Demokratizace rodinného života

K demokratizaci rodiny došlo v průběhu posledních desetiletí především v důsledku dlouholetých emancipačních snah žen o zrovnoprávnění v životě vůbec. Je to současně spojeno i se vzrůstající vzdělaností a kvalifikovaností žen, ale do jisté míry to souvisí i s proměnami v hodnotové orientaci. Současně lze zaznamenat i posuny v rolích a hlavně pokles autority mužů-otců. Někteří autoři hovoří dokonce o krizi otců.

Francouzský sociolog J. C. Kaufmann zdůrazňuje, že u žen rozhodnutí vydat se na cestu autonomie se netýká jen jich samotných, ale celé společnosti, a tím ve skutečnosti zpochybňují samotnou strukturu jejich základů – rodinu založenou na oddanosti a sebeobětování ženy – čímž ohrožují celý současný sociální systém [8].

Demokratizační tendence lze zaznamenat nejen ve vztahu mezi manželi či partnery, ale též i v rovině rodiče–dítě. Není to až tak příliš dlouho, kdy děti rodičům vykaly. Celkově lze dnes pozorovat vztahy partnerstější a přístupy k dětem mnohem tolerantnější. Je opět otázkou, zda tento posun je jednoznačně ku prospěchu v rozvoji osobnosti dítěte a jestli ono „kamarádství“ někdy není dětmi zneužíváno a neprojevuje se v tom, že dítě přestává celkově vnímat roli autorit a nepřispívá tak k likvidaci jakýchkoliv zábran v jednání.

Sociálně-ekonomická situace rodin

Existence rodiny je podstatná pro hospodářský rozvoj, podílí se výrazně na formování toho, čemu se v poslední době říká „lidský kapitál“. Rodina také byla a v současnosti opět v řadě případů představuje samostatnou ekonomickou jednotku, podílející se na tvorbě společenského bohatství. Pod vlivem uvedených rizik doby, především v souvislosti s pokračující diferenciací společnosti, dochází i k diferenciaci rodin a sociálně-ekonomická situace rodin se mění. Celkově se postupně od devadesátých let projevuje určitý pokles reálných příjmů a koncentrace větší části domácností v nižších příjmových pásmech. Struktura spotřeby se mění ve prospěch potravin, bydlení, zdravotní péče na úkor oblečení, kultury, rekreace. Trend v zásadě pokračuje, postupuje zřetelná diferenciacie včetně hrozby sociální exkluze u určité části rodin.

V našem výzkumu (byl realizován na souboru 500 rodin v rámci projektu Tradition and modernity in the lifestyle of the families of the Visegrad countries) plná polovina rodin přiznává zadluženost a téměř v 60 % uvádějí, že při rozhodování o výběru potravin zásadní roli hraje cena [9, s. 279]. Na druhé straně je mnoho rodin, které žijí v nadměrném blahobytu. V nich často dochází k tzv. „zpeněžování dětství“ s neúměrnou výší kapesného.

Dezintegrace rodinného života

Jeden z významných dopadů společenských proměn do rodinného života je jeho dezintegrace. Již delší dobu lze pozorovat, že téměř ve všech rodinách v určité míře ubylo chvil, kdy se rodina schází pohromadě za účelem sdílet si vzájemně své zážitky, radosti i starosti a hledat cesty vzájemné pomoci, spolupráce. Přibývá naopak rodin, kde se jednotliví členové jen potkávají, korespondují spolu, případně přestávají komunikovat vůbec. Např. ani při jídle se ve značné míře rodiny nescházejí. Setkávání se alespoň u večere uvádí 43 % denně a 15 % pouze o víkendech, kdy se ve 45 % scházejí i u oběda [9, s. 283]. Rodina se stává spíše jakýmsi průchozím prostorem a její členové žijí spíše vedle sebe než spolu.

Naše výzkumy současně potvrzují, že pouto rodiny posilují nejvíce právě takové faktory, jako jsou vzájemná komunikace, společně prožívané záliby a společně trávený volný čas. Teprve pak následuje např. erotika, sexualita. V našem výzkumu na otázku, co nejvíce udržuje rodinu pohromadě, byla nejfrekventovanější odpověď (88 %), že „se mohu na někoho spolehnout, mám citové zázemí“ [9, s. 298].

Izolovanost rodin

Současná rodina se jeví také jako více uzavřená, dostává se do jisté izolovanosti a žije více dovnitř. Rodina se tak zmenšuje nejen počtem svých členů, ale ještě více počtem a intenzitou vzájemných vazeb. Taková rodina je pak celkově labilnější a citlivější na jakékoliv vnitřní otřesy. Neexistující vnějškové ukotvení v širších společenských vazbách má za následek, že jakékoliv konflikty či další problémy uvnitř rodiny ji, obrazně řečeno, vychylují z rovnováhy a situace se může velmi rychle změnit ve stav ohrožující celkovou stabilitu, která může vést až k rozvratu [5].

Navíc lze v řadě rodin pozorovat, že si manželé vytvářejí vedle společného rodinného života ještě jeden svůj vlastní (zpravidla vázaný na své záliby, resp. život intimní) a dětem, které jsou tak odkázány samy na sebe, nezbyvá nic jiného, než žít také svůj vlastní život. Dochází tak k atomizaci života rodin.

Životní styl rodin v současnosti

Všechny výše zmíněné změny, posuny ovlivňují celkový životní styl rodin poznamenaný především konzumností. V našem výzkumu uvádí téměř 20 % rodin jako dominující volnočasovou aktivitu návštěvu nákupních center [9, s. 294]. Tento životní styl vede také k již zmíněnému „zpeněžování dětství“. Rodiče to, že nemají čas na zabývání se vlastním dítětem, kompenzují tím, že mu mohou koupit, nač si vzpomene.

Do životního stylu současných rodin se promítají i posuny v hodnotové orientaci. Čím dál více získávají převahu hodnoty materiálního charakteru nad hodnotami duchovními. Podíl na tom má i výrazný průnik médií do života rodin. Média zásadně ovlivňují volný čas jednotlivých členů rodiny, mají rozhodující podíl na oné dezintegraci rodinného života.

Zmíněné jevy dezintegrace, atomizace, celková vnitřní labilita se promítají do celkového života rodin, který je pak často provázen i různými sociálními deviacemi přímo v životě rodiny. Celkový nárůst sociálních deviací nepochybně znamená i nárůst počtu rodin zasažených těmito jevy (nezaměstnanost, alkoholismus, násilí apod.) a tedy rodin s disociálním životním stylem. Značná část deviantně jednajících dětí a mladistvých pochází z rodin, v jejichž prostředí přímo k deviantním projevům dochází (viz nárůst domácího násilí).

Posuny ve funkcích

S rozpadající se industriální společností se mění tlaky, které na rodinu působí natolik, že přestává plnit i své základní funkce. Zmíněné životní tempo, zvyšující se nároky a hlavně společensko-politická a ekonomická situace staví před rodinu nové úkoly, na které z minulosti nebyla zvyklá a ani připravená. Nefunkčních rodin v evropských zemích nevyhnutelně přibývá a současná společnost má jen omezené možnosti, jak vynutit na rodičích upřednostňujících své zájmy před dětmi řádné plnění rodičovských povinností [10].

Současná společnost také nutí k převzetí celkově větší zodpovědnosti za členy rodiny. Projevuje se to především v souvislosti s funkcí pečovatelskou, zaopatřovací v situacích, kdy je potřeba se postarat o nemocného, starého či nějak postiženého člena rodiny. Instituce, které

na těchto problémech participují, počítají dnes s daleko větší účastí rodiny, než tomu bylo v minulosti, a rodina (především je-li neúplná) pak všechny tyto nároky jen velmi obtížně zvládá, což se velmi často promítá do života dětí. Navíc se ukazuje, že děti si ve své orientační rodině vytvářejí model pro své budoucí chování v souvislosti s péčí o své rodiče. Existuje současně významný vztah mezi citovou podporou v dětství a následnou podporou a péčí o vlastní rodiče [11].

Podobně i v souvislosti s funkcí výchovnou a relaxační je možné sledovat zvýšené nároky na rodinu i po stránce finanční (zabezpečování aktivit ve volném čase). Možnosti plnit tyto funkce jsou tím pádem silně determinovány již zmíněnou sociální diferenciací.

V souvislosti s výchovnou funkcí se také zvyšuje pocit odpovědnosti za úspěšnost dětí. Pokud jde o výchovné styly, opět lze říci, že extrémní představují rizika z hlediska deviantního chování. Dnes je poměrně typický styl liberální, vše dovolující. Je zřejmé, a výzkumy to opět potvrzují, že značná část deviantně jednajících dětí a mladistvých pochází právě z rodin, kde byl aplikován tento výchovný přístup, kde dítě není zvyklé na určitá pravidla a jejich dodržování, na určité příkazy, zákazy a jejich respektování.

Problémů spojených s charakterem výchovy v rodině je víc. Častou příčinou selhání a deviantního chování je i výchova nekonzistentní (jednou rodiče dítě za přestupek důrazně potrestají, jindy ho tolerují) nebo provázená nejednotným přístupem rodičů (matka má jiné požadavky a praktikuje jiné přístupy než otec).

Problémy v pojetí rodiny a její perspektivy

V mottu studie dávám rodinu do souvislosti s lidským kapitálem, který se vytváří a vzrůstá především díky dobře fungujícím rodinám, jinými slovy dobře fungující rodina je nejvhodnějším místem pro generování lidského kapitálu. V sociálně-ekologickém modelu rozvoje lidského kapitálu je položen důraz na propojenost, ba nerozlučnost člověka a prostředí. To lze vnímat na různých úrovních od mikro- až po makrosystém, tedy prostředí celé společnosti. Příkladem mikrosystému par excellence je právě rodina – viz následující schéma [12, s. 36].

Schéma 1 – Sociálně-ekologický model rozvoje lidského kapitálu

Z uvedeného schématu je zřejmá vzájemná determinace rodiny a ostatních rovin společenského systému – „zprostředkujících sociálních struktur“, které představují přirozenou síť sociálních opor. Aby mohla rodina dobře fungovat, musí dobře fungovat i tyto podpůrné systémy (obec, škola, sousedství).

Jestliže tyto systémy dostatečně nefungují, jestliže neexistuje dostatečná sociální regulace, a naopak nastává, především v důsledku selhávání sociální kontroly, stav sociální dezintegrace. Lze hovořit o sociální anomii nejen ve společnosti, ale i v rodině. Na základě našich výzkumů [9] konstatujeme shodně s P. Ondrejковиčem, že současná „moderní“ rodina je inkonzistentní, vztahy v ní jsou nepřehledné, s často se měnící konstelací, produkující často pocity bezmocnosti [13]. To, že pro čím dál větší množství soužití je typická právě ona bezmocnost, obtížná orientace v dnešním složitém světě, kde neplatí jasná pravidla a normy a z toho pramenící pocity osamělosti, depresivní nálady, lhostejnost a apatie, prokázal i výzkum Ondrejковиče [13].

Dnešní rodina zůstává sice monogamní, ale jde o jakousi sériovou monogamii, kdy jedinec vystřídá za život několik partnerů. Mluvím

o partnerech, nikoliv manželích, což je další a zásadní změna. Na této situaci se podílí do jisté míry i sekularizace rodiny. Svazek rodiny přestal být určitým poutem, které by mělo trvat po celý život. Potvrzuje to skutečnost, že země, kde stupeň sekularizace není tak vysoký jako u nás (Polsko, Slovensko), nevykazují takovou míru rozvodovosti. To, že tradiční rodina je na ústupu, je důkazem toho, že lidé ji nechtějí, manželského svazku si neváží. Je zajímavé, že takových „cenných papírů“ jako diplom, různá osvědčení, certifikáty, řidičský průkaz apod. si dokážeme vážit, ale oddací list pozbyl této vážnosti a rozmáhá se tvrzení, že na soužití není třeba žádný papír. Také je zajímavé, že se nepotvrdila ani sekulárně-liberální hypotéza, že když lidé před manželstvím sexuálně vyzkoušejí více partnerů („manželství na zkoušku“), najdou pak toho pravého a s ním už vydrží celý život. Naopak se ukazuje, že když něco člověk udělá jednou, že to mnohem snadněji zopakuje i podruhé, potřetí atd. A střídáním partnerů se jenom utvrzuje v tom, že po určité době soužití to začíná být vždy víceméně stejné. Bez zajímavosti není ani to, že sezdané páry mají v průměru více dětí než páry kohabituji.

Navíc se rozšiřuje životní model „single“. Dnes již třetinu domácností u nás tvoří pouze jeden člověk. Fenomén „singles“ je u nás i ve světě vnímán jako nový a jako takový zneklidňuje sociální politiku. „Singles“ představují nebezpečí, jelikož přinášejí nedostatek solidarity a necitlivost ke konceptu trvale udržitelného rozvoje, vzhledem k tomu, že nemají děti [14]. Kdybychom respektovali tradiční definici rodiny (svazek pokrevní a manželský), pak čím dál více soužití bychom nemohli považovat za rodinu.

V těchto souvislostech se vnučuje otázka. Je ještě rodina základní sociální jednotkou? Jaký obsah dát pojmu rodina? D. Provazník ve své publikaci už v r. 1989 konstatuje potíže s vymezením pojmu rodina a říká, že pojmy rodina, manželství, domácnost se často překrývají a vyvolávají někdy i nedorozumění. Logicky nejjednodušším řešením by bylo osvojit si definici podle zákona o rodině, ale problém je v tom, že příslušný zákon daný pojem nedefinuje [15]. Nejinak tomu je v současnosti a ani všechny úpravy z posledních let nic nezměnily na tom, že platný zákon o rodině č. 94/1963 rodinu skutečně nedefinuje. Vymezení pojmu rodina nenalezneme ani v novém občanském zákoníku č. 89/2012 Sb., který nabývá účinnosti od 1. 1. 2014. Není to zřejmě náhoda, protože shoda nepanuje ani v akademických kruzích a v současné situaci by se těžko hledala shoda i v legislativním procesu.

Pojem rodina evokuje tradiční funkce, role a jejich plnění, které však už soudobá erodovaná rodina neplní [16]. Rodina se tak stává „skořápkovou“ institucí. Objevují se názory, že dnešní rodina je vnitřně tak proměněná nebo vyprázdněná, že používat stále setrvačně pojem rodina je problematické nejen terminologicky, ale hlavně sociálně. Slovo rodina se v moderní společnosti stává problematickým pojmem a měli bychom vynalézt nový pojem, který by do budoucna pojem rodina nahradil a odpovídal postupující proměně institucí moderní společnosti [17].

Zdá se tedy, že pojem rodina ztrácí obsah, není aktuální a nabízí se otázka, zda by nebylo lépe vzít za základní jednotku domácnost či nemluvit raději třeba o „soužití“. Tomuto duchu odpovídá i následující vymezení, kdy pojem rodiny je chápán „jako varianta intimních vztahových systémů, jež mohou obsáhnout jak intra-, tak intergenerační konstelace (seskupení) osob“ [18,

p. 26]. Tato definice pak zahrnuje i nesezdané páry.

Z výše uvedeného vyplývá, že dnešní rodina se nachází v nové a složité situaci. V moderní společnosti dochází k čím dál větší individualizaci, odosobnění vztahů, prudké racionalizaci, nárůstu požadavků a všechny rysy moderní západní civilizace nikterak pojmu rodina ani reálné podobě rodiny nesvědčí. Na druhé straně současná doba posílila význam rodiny jako útočiště před veřejným složitým světem a vystupuje, zejména v sociálně slabém prostředí, jako jediný opěrný bod, kam se její členové, děti především, mohou uchýlit. Lze souhlasit s Macháčkovou [6], že rodina přes všechny změny, kterými prošla a prochází, zůstává stále optimálním prostředím pro zdravý vývoj dítěte.

ZÁVĚR

Lze tedy konstatovat, že přes všechny problémy a peripetie zůstává rodinné soužití ve své podstatě nepostradatelnou a těžko nahraditelnou institucí pro dospělé, natož pro dítě a je jen otázkou, v jaké podobě a co je možné udělat pro upevnění její pozice v našem životě. Vyjdeme-li z toho, co již bylo řečeno, že základní vzorce pro naše jednání si přinášíme ze své orientační rodiny, pak je tu naděje malá, protože současná rodina žádoucí modely a vzory příliš nenabízí. Jisté možnosti v tomto směru má škola. Bohužel, i když se hovoří o výchově k manželství a rodičovství, většinou se toto působení redukuje na oblast sexuální (podstata plození, poučení o antikoncepci, regulovaná reprodukce) a o tom, co je důležité pro trvalé soužití, na jakých osobnostních vlastnostech takové soužití stojí, se většinou už nedozvídají. Manželské poradny vstupují většinou do života až ve chvíli, kdy se tento svazek hroutí. Je zajímavé, že i na poli církevním se vedou diskuse o tom, že předmanželská příprava snoubenců probíhá v nedostatečné míře. A tak si přejme, aby k nám dorazila ona vlna ze Švédska, která opět nastoluje důvěru v tradiční rodinu.

Článek vznikl v rámci projektu Rodina – UHK (Rozvoj a podpora multidisciplinárního vědecko-výzkumného týmu pro studium současné rodiny na UHK).

LITERATURA

- [1] Sullerotová E. Krize rodiny. Praha: Karolinum; 1998.
- [2] Kučera M. Rodina a její postavení v neklidném 20. století. In: Žena a muž v rodině a na trhu práce. Sborník z XXXIX. konference České demografické společnosti. Praha: ČSÚ, Česká demografická společnost; 2009.
- [3] Beck U. Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt am Main; 1986.
- [4] Tuček M, Kuchařová V. Proměny rodiny v období transformace. In: Rodina – zdroj lidského kapitálu Evropy v 21. století. Sborník z česko-německo-rakouské konference, Praha, 2000. Brno: Národní centrum pro rodinu; 2001.
- [5] Kraus B. Rizika současné doby a jejich dopad na rodinu. In: Levická J, Balogová B (eds.). Sociália 2005. Sborník z konference. Trnava: Trnavská univerzita; 2008, s. 10–16.
- [6] Macháčková J. Změna sociální situace rodiny s příchodem dítěte. Kontakt. 2008;10(1):67–71.
- [7] Matoušek O. Rodina jako instituce a vztahová síť. Praha: SLON; 1997.
- [8] Kaufmann JC. Corps de femmes, regarde d'hommes. Sociologie des sexes nus. Paris: Nathan; 1995.
- [9] Kraus B, Jedličková I. National report from the Czech Republic, University of Hradec Králové. In: Benkő Z (eds.). Tradition and modernity in the life-style of the families of the Visegrad countries. Szeged: J. Gyula Higher Education Publisher; 2007.
- [10] Matoušek O, Kroftová A. Mládež a delikvence. Praha: Portál; 1998.
- [11] Benešová R. Hledání modelu péče o nesoběstačné rodiny. Kontakt. 2010;12(4):435–45.
- [12] Kovařík J. Sociálně-ekologický model rozvoje lidského kapitálu. In: Rodina – zdroj lidského kapitálu Evropy v 21. století. Sborník z česko-německo-rakouské konference, Praha. Brno: Národní centrum pro rodinu; 2001.
- [13] Ondrejkovič P. Prejavy anómie v súčasnej slovenskej rodine. Nitra: UKF; 2010.
- [14] Tomášek M. Singles a jejich vztahy: kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabitující jednotlivce v ČR. Sociologický časopis. 2006;42(1):81–106.
- [15] Provazník D. Aktuálne problémy sociológie rodiny. Bratislava: Veda; 1989.
- [16] Giddens A. Unikající svět. Praha: SLON; 2000.
- [17] Smutek M. Pozdně moderní rodina jako riziková „skořápka“. In: Rodina a sociálně patologické jevy. Sborník z konference Socialia. Hradec Králové: Gaudeamus; 2012, s. 288–94.
- [18] Schneewind KA. Wandel der Familie. Göttingen, Bern: Hofrege; 1998.

✉ Kontakt:

Prof. PhDr. Blahoslav Kraus, CSc., Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta, katedra sociální patologie a sociologie, Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové
E-mail: blahoslav.kraus@uhk.cz